

УДК 930.1

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ВИСВІТЛЕННЯ БИТВИ НА ЧОРНІЙ РІЧЦІ 4 (16) СЕРПНЯ 1855 РОКУ

Євген ВДОВИЧЕНКО (Херсон)

У статті проаналізовано історіографічні джерела присвячені битві на Чорній річці 4(16) серпня 1855 року та її значення для подальших подій у Кримській (Східній війні) 1853-1856 рр.

Ключові слова: Кримська війна, історіографічний аналіз, погляди науковців, мемуари.

В статье проанализированы историографические источники посвященные битве на Черной речке 4 (16) августа 1855 и ее значение для последующих событий в Крымской (Восточной войне) 1853-1856 гг.

Ключевые слова: Крымская война, историографический анализ, взгляды ученых, мемуары.

The article analyzes the historiographical sources devoted to the Battle of Black River 4 (16) in August 1855 and its importance for further developments in the Crimean (Eastern War) 1853-1856

Key words: Crimean War, historiographical analysis, views scientists, memoirs.

Кримська війна (1853 – 1856 рр.) спровокована непродуманою політикою Російської імперії стала однієї з найбільших військових катастроф ХІХ ст. Вона увійшла в історію Європи як найбільш масштабна та кривава подія в період між Наполеонівськими війнами та Першою світовою війною 1914 – 1918 рр. До російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. російська імператорська армія не зазнавала таких масштабних поразок та катастрофічних потрясінь.

На думку науковців найбільш значною поразкою російської армії в Кримській війні була битва на річці Чорній 4 (16) серпня 1855 року [1].

П. В. Алабін (1824 – 1896 рр.), видатний російський історик, ветеран кримської кампанії, статський радник у книзі “Четыре войны. Походные записки в 1849, 1853, 1854 – 1856 и 1877 – 1878 годах” охарактеризував події, що сталися на річці Чорній, одним словом – “погром”. Відповідно до його оцінок зі строю російських військ вибуло до 14 тис. чоловік. Причиною такої поразки стала відсутність тактичної координації при вводиті частин у бій (не всіх одночасно, а одна за одною), що дало змогу супротивнику легко їх розбити [2].

Битва на р. Чорній стала для науковців, які досліджують військову історію, класичним прикладом непродуманої організації введення бою. Її події реконструювалися як у споминах безпосередніх очевидців, так і в мемуаристиці, де вона визначалася як центральна подія Кримської війни. Вирішальною битвою на річці Чорній визнавали такі автори, як:

І. І. Красовський, М. Д. Горчаков, Х. Гюббенет, М. Шильдер, П. Кузьмін, А. Полторацький, Д. І. Святополк-Мирський, Д. Д. Столипін та ін. [3].

Поразка на річці Чорній була настільки катастрофічною, що навіть воєнний історіограф, генерал М. І. Богданович (1825 – 1882 рр.) (він завжди “не бачив” поразок імперських військ і ставив під сумнів офіційні цифри втрат російських сил) визнавав, що в цій битві вони критичні для майбутньої дієздатності армії. Внаслідок поразки в російських військ з фронту вибуло 8 242 осіб, тоді як втрати союзників склали лише 1811 осіб.

М. І. Богданович вважав помилковою саму ідею генеральної битви в той період, коли сили ворога були удвічі більшими. Поразка за обставин, що склалися, уявлялися історично фатальною: “На річці Чорній ми не могли сподіватися на успіх наступу проти переважаючих сил ворога, що займав вигідну за місцевими якостями ретельно укріплену позицію. Якщо союзники після десятимісячних зусиль, підійшовши на відстань ста кроків до нашої оборонної позиції, що перетворилася на розвалини, не зважилися на штурм Севастополя, то як ми могли розраховувати на яку-небудь вірогідність успіху, роблячи наступ, кінцевою метою якого була атака незрівнянно сильніших укріплень Сапун-гори? Подібна мета була так необґрунтована, що навіть ті, хто пропонував її, не були впевнені в успіху, а сам головнокомандуючий аніскільки не сумнівався в його невдачі” [4]. Некваліфікованою була сама організація тилового обслуговування. Наприклад, М. І. Богданович пояснював суттєве перевищення втрат російськими військами тією обставиною, що медичний персонал з ношами не був розподілений за наступаючими колонами, і багато поранених, які вчасно не були винесені з поля бою, потрапили в полон до ворога [5]. Відповідно до оцінок М. Богдановича, фатальною фігурою в авантюрі на Чорній річці став генерал барон П. О. Вревський (1809 – 1855 рр.), який переконав російського головнокомандувача М. Д. Горчакова здійснити наступ навіть усупереч уявленню самого командира у його безперспективності. “Яке право, – обурювався автор, – мав головнокомандуючий підпасти в прийнятті стратегічних рішень під вплив людини, яка ніколи не очолювала ніяких воїнських підрозділів, прирікаючи на жертву тисячі солдатів” [6]. До такого ж висновку прийшов видатний російський історик, секретар академії наук М. Ф. Дубровін (1837 – 1904рр.). Він вважав битву на річці Чорній бездумною авантюрою барона П. Вревського [7].

На думку видатного радянського історика Є. В. Тарле (1874 – 1955 рр.), головнокомандувач М. Д. Горчаков (1793 – 1861рр.) планував баталію не розраховуючи на успіх. Битва була потрібна генералу як виправдання можливої здачі Севастополя. М. Горчаков розраховував подати її своїм критикам як свідчення об’єктивної неможливості відстояти місто [8].

Є. В. Тарле в той же час звертає увагу, що ініціатива дати генеральний бій належала не стільки М. Горчакову, скільки генерал-ад’ютанту П. О. Вревському. Офіційна місія останнього полягала в інформуванні

воєнного міністра про становище військових справ у Криму. Проте барону вдалося переконати керівництво армією в Криму, що його завданням є пояснення наказів імператора. Ймовірніше, вважає Є. В. Тарле, П. Вревський був дійсно упевнений у необхідності генеральної битви й зумів переконати в цьому М. Горчакова. Трагічні наслідки битви стали і його особистою трагедією. Історик в обережній формі апробував версію про ймовірне самогубство барона, який за результатами битви побачив, до чого призвели його ініціативи [9].

Є. В. Тарле полемізував з російським істориком М. І. Семевським (1837 – 1892 рр.) про міру відповідальності Олександра II за катастрофу на Чорній річці. Останній з дослідників відводив від царя звинувачення в ініціюванні безперспективної битви. Незважаючи на народницькі погляди, М. І. Семевський досить високо оцінював стратегічний курс Олександра II в Кримській війні [10]. Навпаки, Є. В. Тарле твердив, що вирішальна ініціатива царя в здійсненні битви на Чорній річці не підлягає сумніву: “Старезний царедворець М. Д. Горчаков, що звик усе життя тріпотіти перед Паскевичем та Миколою, не насмілювався категорично відмовити царю... А цар, відмінно знаючи, що таке старий Михайло Дмитрович, продовжував весь час бити й бити в одну точку, вимагаючи битви, і лише робив обережні застереження, які ніякого значення в цьому разі не мали. Ці застереження (я, мовляв, рішуче хочу бою, але, втім, ви – головнокомандувач; якщо боїтеся відповідальності, збирайте військову раду), ці двозначні фрази саме й писалися зовсім не для Горчакова, а для майбутніх істориків на всяк випадок. Та й не тільки для істориків, але й для сучасників на той випадок, щоб можливий програш битви не був потім поставлений у пасив його імператорській величності” [11]. На жаль, із цих суджень радянського історика незрозуміло, кого він вважає головним ініціатором бою – М. Горчакова, П. Вревського або Олександра II.

Одним із рішучих противників битви був командир севастопольського гарнізону Д. Е. Остен-Сакен (1789 – 1881 рр.). У післявоєнних творах він відтворив полеміку, яка розгорнулася на воєнній раді 29 липня. Остен-Сакен категорично засуджував думку безцільно брати приступом Федюхіни висоти (на Чорній річці), на котрих, у разі успіху, від одних ворожих ракет і бомб з близької місцевості, як з пташиного польоту можна було перерахувати кожна людину, й декілька годин утриматися було неможливо” [12]. У доповіді, наданій М. Горчакову він доводив, що краще вести наступ на Чоргун і Байдарську долину або взагалі не проводити битву. Інші члени ради, за твердженням Д. Остен-Сакена, просто мовчали, поділяючи доводи начальника гарнізону, вони боялися наклепати на себе невдоволення головнокомандувача. Єдиним, хто з членів ради висловлювався за негайний наступ, був генерал С. О. Хрульов (за характером він узагалі був схильний до авантюричних проектів). Проте ні М. Горчаков, ні барон П. Вревський не зуміли навести жодного факту, який дозволяв би надіятися на успіх. “Можна було послухатися поради Остен-Сакена й негайно піти на Північну сторону.

Можна було відкинути пораду Остен-Сакена й залишитися в колишньому становищі, – пояснює дивний перебіг ради Є. В. Тарле, – але ризикованіше було зробити саме те, на що зважився проти власного переконання князь М. Д. Горчаков: зробити загальний наступ на ворога. Старий головнокомандувач не зважився поступитися всупереч бажанню імператора“ [13]. Крім того, російська атака не стала для ворога несподіванкою. Причину цього Д. Остен-Сакен пов’язував з невмінням представників штабу М. Горчакова тримати секрети [14].

Черговим незрозумілим наказом було розпорядження М. Горчакова “починати справу“ бомбардуванням позицій ворога. Але замість цього генерал Реад повів атаку на Федюхіні гори. Ця інтерпретація подій виходила від М. Горчакова, який планував зняти із себе відповідальність за поразку. Враховуючи сум’яття головнокомандуючого цілком допустимо, що він віддавав не той наказ, який пропонувався на диспозиції. Після смерті Реада в бою перевірити правильність наказу неможливо. Російський письменник Д. А. Столипін (1818 – 1893 рр.) ставив під сумнів правдивість версії князя, підставою до чого є непрямі свідчення, вислови генерала Реада перед початком і протягом бою: “Я розумію, що це означає атакувати. Скажіть князю, що я атакую і прошу надіслати підкріплення“ [15].

Передчасний виступ генерала Реада став наслідком невизначеності адресованого до нього наказу. Отримавши наказ “починати“, він так і не добився роз’яснення, що під цим малось на увазі. Звинувачувати генерала, на думку М. І. Богдановича, треба не за саму атаку, а за її невміле проведення. Ввірені йому полки 5-ї дивізії атакували розрізнено, що зменшувало силу удару й збільшувало втрати [16]. За інтерпретацією видатного воєнного інженера, генерал-ад’ютанта Е. І. Тотлебена (1818 – 1884 рр.), що спирався на спогади генерала І. І. Красовського, Реад отримав досить чіткий наказ. Отже, справа полягала не в розпорядженні М. Горчакова, а в неадекватності його сприйняття Реадом [17]. На противагу Е. Тотлебена М. Ф. Дубровін вважає, що свідчення Красовського не можна визнавати достовірними. Вони неточні й суперечать багатьом фактам [18].

Фельдмаршал І. Ф. Паскевич (1782 – 1856 рр.) оцінював перенесення відповідальності Горчаковим із себе на вбитих у бою Реада та Веймарна виявом аморальності. Про це він заявляє безпосередньо в посланні на ім’я князя: “Зважившись звинувачувати Реада, надмірно було б шукати інші причини до виправдання, бо нема нічого зручнішого, як скласти все на мертвих. Так і хочеться додати до цього: мертві сорому не мають. Хоробрий Реад і начальник його штабу Веймарн, що полягли жертвами при виконанні нездійсненої справи, не могли б відповісти зі своїх могил, й історія внесла у свої скрижалі імена Реада та Веймарна як винуватців для Росії дня 4 серпня [19].

М. І. Богданович найбільшою тактичною помилкою в ході самої баталії вважав концентрацію сил на штурмі Федюхінських висот, тоді як слід було

акцентувати наступ на менш укріпленому пункті ворожої оборони – Гасфертовій горі. Оволодіння останньою змусило б противника у свою чергу очистити й Федюхіни висоти. Сам М. Горчаков оцінював ці переваги атаки на лівому фланзі, якими й особисто прагнув керувати. Але несвоєчасний штурм генералом Реадом Федюхінських висот змусив головнокомандувача перегрупувати війська з акцентом на атаку правим крилом, тобто повернути проти найсильнішого пункту в обороні противника [20].

“Першою й найголовнішою причиною“ невдачі російських військ у битві на Чорній М. Ф. Дубровін визначав той факт, що “головнокомандуючий, вступаючи у бій, не визначив точного головного пункту атаки, а надавав собі право вибирати його під вогнем“ [21]. Досить непродуманими були дії й розвідувальних частин російської армії напередодні битви, що призвели тільки до укріплення оборони противником. Результатом їх, іронізує історик, було те, що “після першого рекогносцирування французи стали копати траншеї, після другого – будувати батареї, після третього озброїли їх“ [22]. Загалом диспозиція російської армії складена була без координації дій підрозділів. Так, при спуску по одній дорозі з Макензієвих висот, коли авангардні підрозділи вже відступали, резервні частини тільки спускалися з гори. М. Ф. Дубровін не поділяв думки М. І. Богдановича про перевагу в атаці менш укріпленої Гасфертової гори. За його оцінкою ключем до позицій були Федюхіни висоти. Отже, всі успіхи концентрації військ зводилися до заняття ложементів і вигнанні передових сардинських загонів [23].

За свідченням мемуаристів, М. Д. Горчаков дав наказ на відступ у битві на Чорній річці одразу, як отримав звістку про смерть барона П. Вревського [24].

І. Ф. Паскевич повністю винним у поразці вважав М. Горчакова. На натяки останнього, що ініціатива дати генеральну битву виходила з Петербурга, фельдмаршал у посланні до колишнього головнокомандувача писав: “1) не пробачно головнокомандувачу писати, що наступальні дії були ініціативою государя імператора. Головнокомандуючий у відомих випадках повинен був, жертвувати усім задля порятунку армії, а не звинувачувати государя, що перебував у 1300 верстах. 2) государ, що послав у Крим, за виключенням гвардії і 1-го корпусу, всю армію, був у праві вимагати від головнокомандуючого, щоб він що-небудь робив, але ні Государ, ні Росія не могли передбачити, що армію поведуть, так би мовити, на забій. 3) ніколи не повірю, щоб Государ наказував вам іти на вірну поразку, знаючи із ваших донесень, що укріплення на Федюхінних горах сильніші, ніж севастопольські. Якщо б навіть ви отримали таке веління, тоді б вам як хранителю російської честі зоставалося б викласти те, що совість та борг вам указували. А що вам указували совість та честь? Відверте усвідомлення перед государем у неможливості виконати його волю і потім просити відкликати вас із армії як людину, що не виправдала довіри. Ось як ви повинні були чинити, і тоді на

вашій душі не лежала б кров десяти тисяч жертв, що загинули під Чорною тільки тому, що ви не посміли щиросердно викласти свою думку!“ [25].

За даними реляцій, російські війська в битві на Чорній втратили 260 офіцерів та 8010 нижніх чинів. У приватних джерелах повідомлялося, що кількість вибулих із строю досягало 10 тис. чол. Втрати союзників, за досить сумнівними офіційними французькими даними, складали 1747 осіб; з яких убито було лише 196 осіб. Після поразки російської армії на річці Чорній стало остаточно зрозуміло, що Севастополь приречений. Обложені в місті ще могли відбивати ворожі атаки, але витримати вирішальну перевагу артилерійського вогню союзників було неможливо. Через три тижні після названої битви російські війська знищили воєнні об'єкти й залишили південну частину Севастополя. І хоча воєнні дії тривали ще 74 доби, Кримську кампанію Росія остаточно програла.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ченнык С. В. Сражение на Черной речке 4 августа 1855 года. – М.: АнтикВА. – 2006. – С. 4.
2. Алабин П. В. Четыре войны. Походные записки в 1849, 1853, 1854- 56, 1877-78 годах. Ч. 1-3. М., Типолит. т-ва И. Н. Кушнерев и К0, 1892. – С.409.
3. Гюббенет Х. Я. Воспоминания об обороне Севастополя 1854-1855 гг. // Русская старина. – 1889. - №1. – С. 211; Полторацкий А. На реке Черной в Крыму //Русская старина. – 1882. - №6. – С. 19; Д. И. Святополк-Мирский Д.И. Воспоминания о сражении при Черной речке 4 августа 1855 г. – Пенза. – 1897.
4. Богданович М. И. Восточная война 1853-1856 годов.- В 4-х томах. Издание второе, исправленное, дополненное. С.-Петербург, Тип. М. Стасюлевича, 1877. – Т. 4. - С. 49.
5. Там же. – Т.4. – С. 49.
6. Там же. – Т.4. – С. 49.
7. Дубровин Н .Ф. История Крымской войны и оборон Севастополя. – СПб. – 1900. - Т. 3.- 306, 319 - 321
8. Тарле Е. В. Крымская война в 2-х т. — М.-Л.: Издательство академии наук СССР., 1941-1944 Т-1 1941, 608 с., Т-2 1943, 702 с.
9. Там же. – Т.2. – С. 430.
10. Там же. – Т.2. – С. 431.
11. Там же. – Т.2. – С. 432.
12. Остен-Сакен Д. Е. Военный совет при обороне Севастополя // Русская старина. – 1874 . - №10. – С. 331.
13. Тарле Е. В. Указ. соч. – Т. 2. – С. 436.
14. Остен-Сакен Д. Е. Указ. соч. – С. 331.
15. Столыпин Д. А. Из личных воспоминаний о Крымской войне (Дело на Черной) // Русский архив. – 1874. – Кн. 1.
16. Богданович М. И. Указ. соч. – Т. 4. – С. 50.
17. Тотлебен Э. И. Описание обороны г. Севастополя. – СПб. – Тип. Н.Тиблена и Ко. – 1863. – 845
18. Дубровин Н .Ф. Указ. соч. – Т. 3. – С. 362-363.
19. Тарле Е. В. Указ. соч. – Т. 2. – С. 446.
20. Богданович М. И. Указ. соч. – Т. 4. – С. 51.
21. Дубровин Н .Ф. Указ. соч. – Т. 3. – С. 379.

22. Дубровин Н.Ф. Указ. соч. – Т. 3. – С. 379-380.
23. Дубровин Н.Ф. Указ. соч. – Т. 3. – С. 380.
24. Смерть барона Павла Вревского // Русская старина. – 1876. – №1. – С. 221-222.
25. Тарле Е. В. Указ. соч. – Т. 2. – С. 445-446.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА:

Вдовиченко Євген Володимирович – викладач кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук Херсонського державного аграрного університету
Наукові інтереси: історія Кримської війни та Півдня України.

УДК 327.2+930

НА МАРГІНЕСІ ПОЛЬСЬКОЇ РОМАНТИЧНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ: МІХАЛ ГРАБОВСЬКИЙ

Олександр КІЯН (Кіровоград),

Павло АНТОНЮК-КИСІЛЬ (Рівне)

У статті здійснено аналіз наукової спадщини М.Грабовського, одного із засновників “української історичної школи” в польській романтичній історіографії 40–60-х років XIX століття. Визначені провідні тематичні лінії досліджень та концептуальні ідеї польського вченого щодо історії України.

Ключові слова: романтизм, історіографія, історична школа, історія України.

В статье осуществлен анализ научного наследия М. Грабовского, одного из основателей “украинской исторической школы” в польской романтической историографии 40–60-х годов XIX столетия. Определены ведущие тематические линии исследований и концептуальных идей польского ученого относительно истории Украины.

Ключевые слова: романтизм, историография, историческая школа, история Украины.

Analysis of scientific heredity of M. Yrabovskiy as one of the founders of “Ukrainian historical school” in Polish romantic historiography in the 40-th – 60-th years of the XIX-th century is carried out in the article. The main thematic lines of researches and conceptual ideas of Polish scientist about the History of Ukraine are determined.

Key Words. Romanticism, historiography, historical school, History of Ukraine.

Романтизм – один з найяскравіших етапів у розвитку історичної думки переважної більшості європейських народів. Апогей його розвитку припадає на першу половину XIX століття, але з епохою “преромантизму” та “постромантизму” він продовжує свою еволюцію й до сьогодення. Характерною рисою романтизму в історичній науці є поява цілого ряду визначних дослідників, творчість яких привела до створення теорій,